

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΔΩΡΕΑ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
ΑΝΕΣΤΙΑΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ (*)

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΙ' Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ

Όσοι αρνούνται στον Ψυχάρη τὸν τίτλο τοῦ πρωτοπόρου καὶ θυμίζουν ὅτι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ «Ταξίδι» του ἔγιναν ἀρκετοὶ καὶ σημαντικοὶ ἀγῶνες γιὰ νὰ μιλήσῃ τὸ ἔθνος καὶ νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσα ποὺ ἀντιπροσώπευε τὶς πραγματικὲς του ἀνάγκες καὶ δὲν ἔπνιγε τὰ αἰσθήματά του, δὲν κάνουν παρὰ νὰ δίνουν στὴ μεγάλη πρωτοβουλία του τὴν ἀξία ποὺ τῆς ἀνήκει καὶ νὰ ὀδηγοῦν τὸν ἔλεγχο τοῦ Δημοτικισμοῦ ἐκεῖ ἴσα-ἴσα ποὺ μπορεῖ καὶ νὰ ἐρευνηθῇ μ' ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα, καὶ νὰ ἐξηγηθῇ μὲ ἀκαταμάχητη πειστικότητα, καὶ νὰ ἐκτιμηθῇ μὲ ἀσάλευτα ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ καὶ νὰ κατακριθῇ, ὅπου ἔχει ἀδύνατες πλευρὲς κι' ὅπου παραστράτισε, μὲ βάση τ' ἀποτελέσματα ποὺ ἀποτελοῦν πιά ἕνα μέρος τῆς πρόσφατης ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀρνηθῇ, νὰ τὰ παρασιωπήσῃ ἢ νὰ τὰ παραμορφώσῃ. Ὁ Ψυχάρης ἔρχεται ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Νικόλαο Σοφιανό, ἀπὸ τὸν Ραρτούρο, ἀπὸ τὸν Κονταρή, ἀπὸ τὸν Μάξιμο Μαργούνιο, ἀπὸ τὸν Μελέτιο Πηγᾶ, ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Σκουῖφο, ἀπὸ τὸν Ἡλία Μηνιάτη, ἀπὸ τὸν Μάξιμο τὸν Καλλιπολίτη, ἀπὸ τὸν Ρήγα Φεραῖο, ἀπὸ τὸν Κωσταντᾶ, ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, ἀπὸ τὸν Χριστόπουλο, ἀπὸ τὸν Βηλαρᾶ, ἀπὸ τὸν Σολωμό, ἔπειτ' ἀπὸ τὸσους ἄλλους λαϊκοὺς καὶ ἱερωμένους, ποὺ χρησιμοποίησαν, πότε μὲ θαυμαστὸ θάρρος κι' ἐκπληκτικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τους κατανόηση τῆς ἀλήθειας, καὶ πότε μὲ κάποιους ἀπαραίτητους συμβιβασμούς, τὴ δημοτικὴν σὲ λογοτεχνικά, ἐπιστημονικά, ἀκόμα κι' ἐκκλησιαστικά κείμενα, καὶ προκάλεσαν, ἀπὸ τὰ πρῶτα μεταβυζαντινὰ χρόνια, γλωσσικὸ ζήτημα μὲ ἔριδες ἄλλοτε πρόσκαιρες κι' ἀκίνδυνες καὶ ἄλλοτε ἀτελείωτες καὶ πολὺ ἐπιζήμιες. Ἄλλοι εἶναι, ἀλήθεια, πρωτοπόροι στὸ γλωσσικὸ ζήτημα κι' ἄλλοι ἔκαμαν τοὺς πρῶτους ἀφηνιδιασμούς. Μὰ τὸ «Ταξίδι» μένει σταθμός. Καὶ πρέπει νὰ μὴν ἔχῃς διαβάσει οὔτε ἕνα κεφάλαιό του

ἢ νὰ μὴν ἔχῃς μεταφερθῇ, οὔτε μὲ μιὰ ἱστορικὴ ἢ λογοτεχνικὴ σελίδα, στὴν ἑλληνικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς ποὺ γράφτηκε, γιὰ ν' ἀπορῆς καὶ νὰ προσπαθῆς νὰ ἐξηγήσῃς τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀναγνωρίζει ὁ πνευματικὸς μας κόσμος.

Ὁ Ψυχάρης θέλησε, βέβαια, νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ καὶ ὀριστικὴ λύση στὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Μὰ προπάντων φιλοδόξησε νὰ κάμῃ ἕνα κήρυγμα, ποὺ ν' ἀπλώνεται σὲ πολὺ εὐρύτερους τομεῖς καὶ νὰ στέκεται ψηλότερα ἀπὸ τὶς διενέξεις γιὰ μιὰ λέξη, γιὰ ἕναν τύπο, ἢ γιὰ ἕνα συνταχτικὸ κανόνα. Ζήτησε νὰ δώσῃ τὸ σύνθημα γιὰ ἕναν ἠθικὸν ἀγῶνα. Καὶ τὴν προσπάθειά αὐτὴ τοῦ τὴν ἀναγνωρίζουν ὅλοι, — ἐννοῶ ὅλοι οἱ καλόπιστοι κριτικοὶ τοῦ ἔργου του. Ἀπὸ τοὺς πρῶτους καὶ ἀδιάλλαχτους ὁπαδοὺς καὶ συναγωνιστές του, τὸν Πάλλη καὶ τὸν Ἐφταλιώτη, ὡς τοὺς σημαντικώτερους συμπαραστάτες του, ὅπως εἶναι ὁ Ροῖδης, κι' ἀπὸ τοὺς πειστικώτερους ἀπολογητὲς τοῦ κηρύγματός του, τὸν Ἐλισαῖο Γιανίδη, λ. χ., ποὺ πρόσεξε πολὺ κι' ἐκτίμησε τὸ ἠθικὸ περιεχόμενον τῶν ἀγῶνων τοῦ Δημοτικισμοῦ, ὡς τὸ Φῶτο Πολίτη, ποὺ, ἐδῶ καὶ εἴκοσι πᾶνω-κάτω χρόνια, ὅταν ἡ δημοτικὴ ἔκανε τὴν πρώτη εἰσοδὸ τῆς στὰ σχολεῖα, προειδοποιούσε, μὲ σωστὸ ζύγισμα τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅτι ὁ Δημοτικισμὸς δημιουργεῖ βαρύτερες ὑποχρεώσεις καὶ μάχεται γιὰ ριζικώτατες μεταβολές, ἀφοῦ εἶναι «ἠθικὸς ἀγῶνας», ἢ «ἰδέα ἢ ἀληθινὴ καὶ ἡ ἐπικράτησή της σήμαινε ἐξολόθρευση καὶ ἐξαφανισμὸ τῆς κοινωνικῆς, τῆς πολιτικῆς, τῆς πατριωτικῆς ψευτιάς». Ἔτσι, πιστεύω, θὰ εἶδε κι' ὁ Τρικούπης τὸ «Ταξίδι» καὶ τὸ χαραχτήρισε «ἀριστοῦργημα», καθὼς ἀναφέρει μὲ καμάρι ὁ Ψυχάρης στὴν τελευταία ἐκδοσὴ του (1925). Καὶ μὲ τὴν ἴδια διάθεση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἴδιες ἀξιώσεις, τὸ ἔκλεισε κι' ὁ Μαβίλης στὴν ψυχὴ του, καὶ εἶπε τὸ μεγάλο λόγο, ὅτι ὁ πόλεμος τοῦ 1912 εἶναι μιὰ νίκη τῶν ἰδεῶν ποὺ προπαγάνδισε τὸ πνευματικὸ κίνημα τοῦ 1888.

Ζήτησε, λοιπόν, ὁ Δημοτικισμὸς νὰ δη-

(*) Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο καὶ τέλος.

μιουργήση μιὰ νέα έλληνική πραγματικό-τητα, με κυριώτερη και σταθερώτερη βάση θεμελίωση αληθινού πνευματικού βίου. Καρπός βαθείας περισυλλογής και ξέσπασμα ψυχής μεγάλης ό πόθος αυτός. Μά και βαρεία ή έντολή του. “Όταν διαβάσετε πάλι τό «Ταξίδι», μ’ όλα τὰ πενήντα χρόνια που έχουν περάσει από τό φανέρωμα του και μ’ όλες τις μεταβολές που έγιναν στις προτιμήσεις των μορφωμένων Έλλήνων, ακόμα και παρ’ όλη την αίσθηση του ξεπερασμένου και του τοποθετημένου πιά στην Ιστορία που δίνουν μερικές παρατηρήσεις και υποδείξεις του, δέν μπορεί παρά νά γιώσετε τόν πόθο αυτόν με τη φρεσκάδα του που δέν λιγότεψε καθόλου, με τούς παλμούς του που κράτησαν όλη την έντασή τους, με τὰ προστάγματα που σαλπίζει, άλλεπάλληλα, ζεστά και ζωηρά σαν αίμα που κοχλάζει, βαρεία κι’ ανέκκλητα σαν αποφάσεις που δέν έβγαλε μυαλό ανθρώπου αλλά κάποια άπρόσωπη μοίρα, κάποια άνώνυμη σοφία, — τό πλήρωμα του χρόνου. Είναι ένα άριστούργημα τό «Ταξίδι». Και είναι δυσκολώτερο νά τό βρή άριστούργημα ένας δημοτικιστής του 1939, που βλέπει άπλωμένες όλες τις συνέπειες του Δημοτικισμού, καλές και κακές, από ένα φωτισμένο καθαρευουσιάνο, έστω κι’ από τόν Χαρίλαο Τρικούπη, που στήριξε μόνο έλπίδες στην έπίδρασή του. Θα καθώριζα περισσότερο τό «Ταξίδι», άν τό έλεγα άριστούργημα ρητορικής. Και είναι αλήθεια μοναδική ή πειστική δύναμη των περισσότερων σελίδων του και θαυμαστή ή μέθοδος που άκολουθεί ό συγγραφέας του στην άνάπτυξη των έπιχειρημάτων του, με τόν τόνο της οικειότητας που κρατάει από την άρχή ως τό τέλος, με την άποφυγή κάθε έπισημότητας στη φράση ή στις έννοιες, με τό σιγανό και διακριτικό άπλωμα της μεγάλης αγάπης του γι’ αυτόν τόν τόπο και του βαθύτατου πόνου του για την παρακμή του στούς καιρούς εκείνους, για τό έθνικό φρόνημα με τὰ διπλωμένα και μωδιασμένα φτερά. Ακόμα κι’ ό πατριωτισμός του, που τόσο άκριτα χαρακτηρίστηκε κούφιος σωβινισμός, βγαίνει τόσο αυθόρμητα από τὰ πράγματα, που μόνος του σέ πηγαίνει πίσω στην έποχή του, σέ τοποθετεί στην άπελπισία του έθνους και σέ άφίνει νά βρης τη βαθύτερη έννοια του θαυμασμού του Ψυχάρη για τό στρατό, και νά τόν έξηγήσης πέρα για πέρα εκεί που είναι τοποθετημένος και κλείνει τις τελευταίες σελίδες του «Ταξιδιού». Είμαι βέβαιος, ότι σέ κάθε ανεξάρτητη σκέψη θά είχε τό άποτέλεσμα της ή ρητορική του «Ταξιδιού». Αλλά έχω και την ύποψία, ότι ίδιο ήταν τό άποτέλεσμα και στη συνείδηση των φανατικών καθαρολόγων. Η άσυγκράτητη αντίδρασή τους δέν διαλύει αυτή την ύποψία μου. Τις κολασμένες ψυχές ή παρουσία της άγνότητας σπάνια τις οδηγεί στη

μετάνοια. Ο φθόνος, ό πόθος της έκδικήσεως, δυναμώνει και τις ρίχνει στη λύσσα. Τό ίδιο και με τούς έπιστήμονες που πιστεύουν ότι καταστάλαξαν κάπου, — γνώρισμα άντιεπιστημονικού μυαλού, που νομίζει ότι έχει τόν τρόπο νά καρφώσει τό έπιστημονικό πνεύμα και νά προεξοφλήση όσες έκπλήξεις και άνατροπές μπορεί νά προετοιμάση, και βλέπουν κίνδυνο φοβερό, τό όλιγώτερο προσβολή ότομική, σέ ό,τι έρχεται νά τούς μετακινήση; νά τούς έπιβάλη άναθεώρηση συμπερασμάτων και πεποιθήσεων, σέ ό,τι τούς προστάζει ν’ αλλάξουν την πνευματική τους πορεία. Οι ύστερικές κραυγές των καθαρολόγων πολύ μοιάζουν με τις έκδηλώσεις που ύπαγορεύει ή συναίσθηση της πλάνης, της χρεωκοπίας. Και τη συναίσθηση αυτή την προκάλεσε ή μεγάλη και άπλη ρητορική του «Ταξιδιού».

Αλλά ή ρητορική φτάνει ως ένα σημείο. Αφυπνίζει, τονώνει, άπλώνει τόν πόθο της μεταβολής. Μά τόν πόθο αυτόν τόν κάνει δημιουργική δύναμη, προϋπόθεση καλά οργανωμένης ζωής και πλούσιου πνευματικού βίου, ή έργασία που έρχεται έπειτ’ από τη ρητορική και καθορίζει ύποχρεώσεις, έξηγει μερικές γενικές και άπαραβίαστες αρχές, δείχνει τρόπους όρθής έκτιμήσεως των φαινομένων της ζωής και οδηγεί στη γόνιμη χρησιμοποίηση των ίκανοτήτων του άτομου και του έθνους. Και ή προσπάθεια του καθορισμού της έργασίας αυτής είναι ό ουσιαστικώτερος άπολογισμός της Ιστορικής αυτής πεντηκονταετίας για τὰ έλληνικά γράμματα.

Ο Δημοτικισμός, μόλις περάση από την άρνηση στη θέση, αρχίζει νά γίνεται δισταχτικός. Ας μη μάς ξεγελάη ή πνευματική αναγέννηση που έφερε, μεγάλη κι’ άναμφισβήτητη, και όλόκληρη ή νέα έλληνική λογοτεχνία, που γεννήθηκε και μεγάλωσε άπάνω στο έδαφος του, στο κλίμα του, στον άέρα του. Όσο κι’ άν ή πρώτη είναι ένα γεγονός και ή δεύτερη μιὰ παραφορτωμένη βιβλιοθήκη που δέν της λείπουν και τὰ σημαντικά έργα, έχω άπορίες κι’ έπιφυλάξεις και για τις δυό. Θα άκριβολογούσα περισσότερο, άν έλεγα ότι ό Δημοτικισμός έπρεπε νά δώση βαρύτερο περιεχόμενο στη μία και άξιολογώτερο φορτίο στην άλλη. Και την αξίωση αυτή μπορούσε νά τη διατυπώσει κάθε ψύχραιμος μελετητής από τό πρώτο άκουσμα του κηρύγματός του, από τη στιγμή που φάνηκε τό «Ταξίδι» κι’ έγινε τό εύαγγέλιο της νέας θρησκείας. Αναφέρω, κάθε φορά, τό «Ταξίδι», γιατί κλείνει τόν ένθουσιασμό και τις ύποσχέσεις, τις προγραμματικές δηλώσεις του Ψυχάρη, που όσο κι’ άν έξελίχτηκαν και συμπληρώθηκαν, έμειναν λίγο-πολύ οι βασικές αρχές, τό ξεκίνημα κάθε λογοτεχνικής γενεάς που ήρθε μαζί ή κι’ έπειτ’ από τό 1888. Αλλά και σ’ άλλα άντιπροσωπευτικά κείμενα της δημοτικής άν

ψάξω, δὲ θ' ἀπομακρυνθῶ πολὺ ἀπὸ τὰ πρῶτα συνθήματα. Ἄς δοῦμε, λοιπόν, τὴν ὑποδείγματα πρόβαλε ὁ Δημοτικισμὸς, εἰ βέλη πνευματικῆς πορείας χάραξε. Τὸ ἀρνήθηκε, τὸ ξέρομε. Τὸ εἶπαμε, μὲ γενικούς χαρακτήρισμους, ὅταν ἐξηγούσαμε τὴν πεποιθήσεις τῶν καθαρολόγων τοῦ 1840 καὶ τοῦ 1860. Ἀνάγκη ὅμως νὰ καθορίσουμε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀρνήσιν του: χτύπησε καὶ χλεύασε τὴν προγονοπληξία καὶ τὸν ψευτορωμαντισμὸν εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὴν τέχνην, παραμέρισε τὰ ἄγωνα μεγάλα ἰδανικά, ποὺ κρατοῦσαν τὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων γυρισμένα εἰς τὰ ἀπλησίαστα περασμένα καὶ τοὺς ἐμπόδιζαν γιὰ κάθε δράσιν καὶ κάθε κατάκτησιν, κί' ἔσπασε τὴν νεκρὴν μορφὴν τῆς τέχνης, ποὺ δὲν ἀφιναν τὸν ἀναγνώστην ἢ τὸν ἀκροατὴν νὰ αἰστανθῆ, νὰ συγκινηθῆ, νὰ βυθισθῆ εἰς γόνιμη περισυλλογὴν, νάρθη σ' ἐπαφῆν μὲ τὴν μεγάλας καὶ δημιουργικῆς δυνάμεις τῆς ζωῆς. Ἦταν ὁ Δημοτικισμὸς ἕνας ὀρμητικὸς ρεαλισμὸς, ποὺ σάρωσε ὅ,τι δὲν ἔπρεπε νὰ μείνῃ στὸν τόπον καὶ νὰ ναρκώσῃ τὸν Ἕλληνα τῆς προγονοπληκτικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔκοψε εἰς τὴν ρίζαν τῆς κάθε βλαβερῆς πνευματικῆς συνήθειαν κί' ἐτοίμασε τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ δεχθῆ τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἤθελε νὰ ὑψώσῃ. Αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα ἦταν προπάντων μιὰ νέα λογοτεχνία. Καὶ ὁ Δημοτικισμὸς βρῆκε, ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ἀρκετοὺς καὶ μερικοὺς πολὺ ἀξιότους οἰκοδόμους.

Στὸ «Ταξίδι» δὲν κάνει ὁ Ψυχάρης παρὰ νὰ καλῆ τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐκτιμῆσουν τὴν γλῶσσαν τοὺς, τὴν γλῶσσαν τοῦ καιροῦ τοὺς. Τοὺς καλεῖ μὲ ὅλους τοὺς τρόπους, μὲ κάθε λογῆς παραδείγματα, εἰς κάθε εὐκαιρία ποὺ παρουσιάζεται ἢ ποὺ προετοιμάζει. Ἡ γλῶσσα καὶ πάντα ἡ γλῶσσα. Τίποτα πρὶν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν καὶ κανένα ἀποτέλεσμα χωρὶς τὴν γλῶσσαν. Καὶ ἡ ἀδιαλλαξία αὕτη, ἡ πεποίθησις αὕτη εἰς τὸ μεγάλο ρόλον ποὺ μπορεῖ νὰ παίξῃ σ' ἕνα ἔθνος καὶ εἰς μιὰ λογοτεχνία ἢ γλῶσσαν, ἀπλωμένη εἰς ὅλο τὸ βιβλίον. Μόνο κοντὰ εἰς τὸ τέλος παρατηρεῖ: «Ὅλα μπορεῖτε νὰ τὰ πῆτε μὲ τὴν ἔθνην μας γλῶσσαν, φτάνει πρῶτα νὰ γένητε νὰ πῆτε κάτι καὶ νὰ βρίσκονται δυὸ ἰδέες εἰς τὸ κεφάλι σας μέσα· φτάνει νὰ μὴν τὴν μισοξέρετε, νὰ τολμᾶτε, καὶ νὰ μὴ φοβᾶστε τὸν κόπον ποὺ θὰ σᾶς δώσῃ ἡ δουλειά». Μὰ σπεύδει νὰ γυρίσῃ εἰς τὸ βασικὸν τοῦ κήρυγμα: «Ὁ νοῦς κ' ἡ φαντασία ἔχουνε τὴν ἀξίαν τοὺς· μὰ μὴν ξεχνᾶτε τὴν γραμματικὴν. Τὴν γραμματικὴν πάντα εἰς τὸ προσκέφαλον!» Κί' ἀμέσως παρακάτω, εἰς νὰ μετάνιωσεν γιὰ τὸ πρῶτον ἀπὸ τ' ἀποσπάσματα αὐτά, διορθώνει: «Τὴν φαντασίαν γιὰ τίποτα δὲν τὴν ἔχω· τὴν ποίησιν δὲν τὴν ψηφῶ. Φαντασία καὶ ποίησις μπορεῖ νάχῃ ὁ καθένας, μάθησις δὲν μπορεῖ, γιὰτὶ χρειάζεται θέλησιν καὶ κόπον· ἀφ' ἃ δὲν τάχουνε ὅλοι, καὶ χωρὶς μάθησιν, χωρὶς γραμματικὴν, ἢ πρὸ ὥρα φαντασία, ἢ πρὸ

ἀψηλὴ ποίησις πέφτει κάτω κί' ἀπομνήσκει. Βγάλε τὴν γραμματικὴν, καὶ δὲ διαβάζεται μὴτε ὁ Σαικοπεῖρος». Ἔτσι, καὶ κάποτε μὲ μεγαλύτερη ὀξύτητα, ἐκδηλώνεται ὁ γλωσσικὸς φανατισμὸς τοῦ Ψυχάρη, ἀπαραιτήτος, ὅπως εἶπαμε, εἰς τὴν περίοδον ἐκείνην τῆς νάρκης καὶ τῶν σκληρῶν ἀγῶνων. Πλάϊ του ὅμως, καὶ πλάϊ εἰς τὴν ποικίλην ὑποδείξει, προβάλλουν, ἐδῶ κί' ἐκεῖ, καὶ μερικῆς αἰσθητικῆς πεποιθήσεις, ποὺ διατυπώνονται, βέβαια, μὲ σταθερότητα, ἀλλὰ δὲν ἀπλώνονται ὅσο ἀντέχει τὸ περιεχόμενον τοὺς κί' ὅσο ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀπορίες τοῦ νέου λογοτεχνικοῦ κόσμου ποὺ ἀρχισεν νὰ σχηματίζεται μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Δὲν ψάχνω νὰ βρῶ εἰς τὸ «Ταξίδι» συνταγὰς κατασκευῆς λογοτεχνικῶν ἔργων. Στέκω ὅμως εἰς παρατηρήσεις καὶ προτιμήσεις, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ αἰσθητικὸν «πιστεύω» τοῦ Ψυχάρη κί' ἔγιναν ἡ αἰτία ἐξορμήσεων ἀλλὰ καὶ βραδύτατων βηματισμῶν, προσεγγίσεων εἰς τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα ἀλλὰ καὶ παρανοήσεων ποὺ στένεψαν τὸν ὀρίζοντά τῆς καὶ τὴν ἔκλεισαν σ' ἐπιφανειακὰς, ἀβαθεῖς χαρὰς, εἰς τὰ γεγονότα ποὺ συγκροτοῦσαν τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν τῆς μικρῆς κί' ἀνεξέλικτης ἑλληνικῆς κοινωνίας. Σ' ἕν' ἀπὸ τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ «Ταξιδίου»,— εἰς τὰ «Οἰκιακὰ κυνάρια»,— ὁ Ψυχάρης δείχνει καθαρὰ καὶ ξάστερα τὴν ἐκτίμησίν του εἰς τὸ λαὸν καὶ καθορίζει τὴν σχέσιν του μὲ τὴν λογοτεχνίαν. «Μὲ τὸ λαὸν, λέει, πάντα τὰ συμφωνοῦμε. Ξαίρει πῶς τὸν ἀγαπῶ καὶ δὲν πιστέβει τοὺς δασκάλους, ὅσο κί' ἂν τοῦ φωνάζουνε πῶς δὲν ἔχω πατριωτισμὸν. Ἄς μὲ δαγκάσουνε καὶ βλέπουνε. Ὁ ἀδερφός μου ὁ Γιάννης δὲ σηκώνει τέτοιους χωρατάδες. Γιὰ τοῦτο καὶ γὼν τρελλαίνουμαι γιὰ τὸν καλὸν μας τὸν Ῥωμαϊκὸν λαόν. Ἐχω μάλιστα καὶ μιὰ ἰδέαν ἢ νέαν μας φιλολογίαν θὰ βγῆ καμμιὰ μέρα μέσα ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τοῦ λαοῦ. Στὰ νησιά, ἐνῶ τραγουδοῦνε τὰ τραγούδια τοὺς, ἔξαφνα ξεφυτρῶναι κανένας Ὀμηρὸς καὶ βάζει κάτω τοὺς δασκάλους. Στὰ πρόστυχα θεάτρα, ὅπου μαζώνεται ὁ λαός, ὅπου συνάζονται νάφτες, μπακάληδες καὶ δουλεφτάδες, ἔξαφνα φαίνεται κανένας Σαικοπεῖρος, χυδαῖος ὡς τὸ Σαικοπεῖρον. Εἶναι καιρὸς ποὺ θὰ τὸν εἶχαμε, ἂν δὲν εἶτανε τόσα σκολεῖα κί' ἂν ὅλη μέρα δὲ μᾶς χαλνούσανε καὶ γλῶσσαν καὶ μυαλά». Καὶ παρακάτω: «Σταθῆτε μονάχα νὰ βγῆ ἕνας ποὺ νὰ νιώθῃ ἀπὸ τέχνην, ποὺ νάχῃ φαντασία καὶ ποίησιν· νὰ διῆτε πῶς βάζει κάτω τὸν κακόμορον τὸν δάσκαλον ποὺ γράφει καλὰ ἀφ' ἃ ὁ ἕνας— ἀκούτε με καὶ μένα— ἀπὸ τὸν Περαιῶν θὰ μᾶς βγῆ καμμιὰ μέρα».

Ἡ ἐμπιστοσύνη αὕτη τοῦ Ψυχάρη εἰς τὸν λαόν δείχνει, βέβαια, ὀρθὴν κρίσιν καὶ ἰδεολογικὴν, πνευματικὴν ἂν θέλετε, συνέπειαν. Στὸ λαόν ἦταν ἡ γλωσσικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ σοφία ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν γνώσιν τῆς ζωῆς,

δηλαδή ἡ διαρκέστερη σοφία. Κι' ὁ Δημοτικισμὸς ἀπὸ τῆ σοφία αὐτὴ ἀναπήδησε. Ἐκεῖ εἶναι οἱ ρίζες του, ἐκεῖ οἱ πιὸ γόνιμοι χυμοὶ του. Ἐκεῖ καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀφετηρία ὡς ἕνα σημεῖο σωστή, ἀφοῦ ὁ μέγας παλμὸς, ποὺ κάνει ἀντιπροσωπευτικὸ μιᾶς ἐποχῆς τὸ ἔργο τέχνης καὶ τοῦ δίνει, μαζί με δυο-τρία ἄλλα ἀπαραίτητα στοιχεῖα, διάρκεια στὸ χρόνο, βρίσκεται στὸ πλατὺ, στὸ ἀνώνυμο στήθος τοῦ λαοῦ, ποὺ τὰ χωράει ὅλα, τὰ δέχεται ὅλα, τὰ μεταμορφώνει καὶ τὰ παρουσιάζει. Ἐπειτα με χίλιες - μύριες μορφές σ' ἕνα φοβερὸ καὶ ἀτέλειωτο κοχλασμὸ. Δέθηκε με τὴν καρδιά τοῦ ἔθνους ὁ Δημοτικισμὸς. Ἀλλὰ μαζί με μιὰ πρώτη καὶ βασικὴ ὀρθὴ ἐκτίμηση, ἔκαμε καὶ τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ λάθος. Ἐρίξε τὰ μάτια του κι' ἔδωσε τὴν καρδιά του στὸ λαό. Μὰ σὲ κάθε τόπο ὁ λαὸς δὲν εἶναι ἕνας. Εἶναι δυὸ, τρεῖς, τέσσερις, πολλοὶ λαοί, ποὺ χωρίζονται ἀλλὰ καὶ ἀνταμώνουν σὲ λίγο, ποὺ μάχονται μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ δὲν ἀργοῦν νὰ συμφιλιωθοῦν, ποὺ ἀκολουθοῦν ἄλλες στράτες ὁ καθένας, ἀλλὰ στὸ τέλος βρίσκονται ὅλοι μαζί στὸν ἴδιο μέγας δρόμο ποὺ πηγαίνει στὸ τέρμα ὅπου ἀγωνίζονται νὰ φτάσουν. Βέβαια, αὐτὸ δὲ γίνεται πάντα. Ἀλλὰ σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς με γερὸ ἔθνικὸ κορμὸ. Οἱ ἐξωτερικὲς διαφορὲς καὶ οἱ ἀπατηλὲς ἐπιδιώξεις ξεγελᾶνε. Μὰ πάνω ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ φαινομενικὰ διαφορετικοὺς λαοὺς, προπάντων στὶς νεώτερες κοινωνίες ποὺ δὲ χωρίζονται ἀπὸ πρωταρχικὰ δικαιώματα, σχετικά, λ. χ., με τὴν ἐλευθερία ἢ με τὴ γῆ, ζῆ ὁ λαός, ὁ ἕνας κι' ἀντιπροσωπευτικὸς. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1888 εἶχε καὶ τὸν ἕνα καὶ τοὺς πολλοὺς λαοὺς τῆς. Οἱ τάξεις τῆς, χωρὶς αἰσθητοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες, ἦταν χωρισμένες ὅσο κι' ἐνωμένες σὲ μιὰ κοινὴ προσπάθεια ποὺ τὴν οἰσθηλατοῦσαν τὰ κοινὰ ἔθνηκα ὄνειρα. Εἶχε καὶ τότε ὁ τόπος πλούσιους καὶ φτωχοὺς, μορφωμένους κι' ἀμόρφωτους, ἀστικὴ κοινωνία καὶ ἀγροτική, καὶ κάπως πιὸ ξεχωρισμένες καὶ περήφανες τὶς δυὸ ἀριστοκρατίες του, τὴν ἀριστοκρατία τῶν ἀπογόνων τῶν Φαναριωτῶν καὶ τὴν ἀριστοκρατία τῶν ἡρώων, τῶν οἰκογενειῶν ποὺ κράταγαν ἀπὸ τοὺς καπεταναίους τοῦ Εἰκοσιένα. Ὁ Δημοτικισμὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶδε ὅλες αὐτὲς τὶς τάξεις, ὅλους αὐτοὺς τοὺς λαοὺς, μὰ ἔκαμε τὸ λάθος νὰ προσέξῃ μόνο τὸ λαὸ ποὺ ἔκλεινε στὰ στήθη του καθαρῶτερο τὸ ἰδανικὸ του. Εἶχε κάθε εὐχέρεια νὰ ἐλέγξῃ τοὺς ἀπογόνους ἢ τοὺς ψευτομορφωμένους, δὲν ἔπρεπε ὅμως νὰ τοὺς ἀγνοήσῃ. Ἐμείνε πολὺ στὸν Πειραιᾶ, ὅπως θέλησε ὁ Ψυχάρης, κι' ἔμεινε πολὺ περισσότερο στὸ χωριό, στὴν καλύβα, στὴ στάνη, στὴν ἀκρογιαλιά, γιὰ ν' ἀκούσῃ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν πηγὴ τῆς καὶ νὰ μαζέψῃ γνήσια ἑλληνικὰ ἔθιμα. Θὰ ἤμουν ὑπερβολι-

κός, ἂν ἔλεγα ὅτι ἡ λογοτεχνία τῆς πρώτης ψυχαρικῆς περιόδου ἦταν λαογραφικὴ ἐργασία. Δὲ διστάζω ὅμως καθόλου νὰ ὑποστηρίξω, ὅτι ἦταν μακριὰ καί, ἔπειτα ἀπὸ ὀρισμένη ἐποχὴ, ἀγνοη θητεία στὴν ἠθογραφία. Παραδέχομαι ὅτι τὰ θέλητρα τῆς ἠθογραφίας, προπάντων γιὰ ἕνα πνευματικὸ κόσμο ποὺ προσπαθοῦσε νὰ κάμῃ ζωὴ καὶ τέχνη τὰ κηρύγματα τοῦ Δημοτικισμοῦ, ἦταν πολλὰ καὶ κάποτε ἀκαταμάχητα. Ἀλλὰ ἔπειτα ἀπὸ τὸ πρῶτο λάθος του, ὁ Δημοτικισμὸς ἔκαμε καὶ δεῦτερο, πιὸ ἐπιζήμιο: δούλεψε τὴν πιὸ ἐξωτερικὴ καί, φυσικὰ, τὴ λιγώτερο σημαντικὴ μορφή τῆς ἠθογραφίας.

Ἐδῶ ἄς σταθοῦμε, γιὰ τὴν φτάσαμε στὸ προπατορικὸ, ἄς ποῦμε, ἀμάρτημα τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Καὶ τὸ ἀμάρτημα αὐτὸ ἦταν βαρύτερο καὶ πληρώθηκε με πολλές καὶ ὀδυνηρὲς γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ζημιές. Ἡ ἠθογραφία φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀφορμὴ. Μὰ δὲ χρειάζεται νὰ πολυσκεφτῆς καὶ νὰ πολυερευνησῆς στὰ κείμενα ποὺ φάνηκαν τὶς δυὸ πρώτες δεκαετίες ἔπειτα ἀπὸ τὸ «Ταξίδι», προπάντων τὰ πεζογραφήματα, γιὰ νὰ καταλάβῃς ὅτι ἡ εὐθὺνὴ εἶναι ἀλλοῦ. Ἡ ἠθογραφία, ὅσο κι' ἂν βρίσκεται τελευταία στὴν ἱεραρχία τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ἀνήκει στὴν τέχνη. Εἶναι εἶδος με ὑπόσταση σεβαστῆ, με συμβολὴ ὑπολογίσιμη στὴν πνευματικὴ ζωὴ κάθε τόπου, με θέση ἀναφαίρετη σὲ κάθε λογοτεχνία. Καὶ δὲ εἶναι παραδοξολογία ἂν ὑποστηρίξῃ κανεὶς ὅτι, χωρὶς τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος ποὺ ἔχει καταχθῆ στὸ τέλος τῶν λογοτεχνικῶν διαβαθμίσεων, δὲν ὑπάρχει λογοτεχνία με καθαρὰ καὶ προσωπικὰ γνωρίσματα. Κάθε ἀληθινὸ λογοτέχνημα εἶναι ὡς ἕνα σημεῖο ἠθογραφία. Κι' ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ νομίζουμε πὼς δὲν ὑπάρχει καμμία θέση γι' αὐτὴν, κι' ἐκεῖ ποὺ ἡ ἀναζήτησή του ἀνθρώπου στὴν καθολικώτερη ψυχοσύνθεσή του παραμερίζει τὸν εἰδικὸ χαραχτήρα τοῦ λογοτεχνήματος γιὰ νὰ τὸ ἐδραιώσῃ σὲ γενικώτατες καταστάσεις, ἀπλωμένες στὸν κόσμον ὅλο, ἔχει προηγηθῆ ἡ ἠθογραφία. Μένει ἀνυπόταχτη κι' ἀναλλοίωτη μαζί με τὴν καταγωγὴ τοῦ ἔργου, ποὺ τὴ φωνὴ τῆς τίποτα δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ τὴ σκεπάσῃ. Δὲ θὰ τὴν ἀκούσουμε σήμερα, θὰ τὴν ἀκούσουμε αὔριο. Θὰ τὴν ταυτίσουμε σήμερα με ἄλλες φωνές, θὰ τὴν ξεχωρίσουμε αὔριο ἀκόμα καὶ μέσα στὴ μεγαλύτερη ὀχλοβοή. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ κι' ἀπ' ὅλες τὶς λογοτεχνίες, θὰ περιορισθῶ ὅμως σὲ δυὸ, κι' ἀπάνω σὲ ἔργα ποὺ δημιουργοῦν καὶ καθιερώνουν τοὺς λογοτεχνικοὺς κανόνες. Τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ντοστογιέφσκη καὶ τοῦ Χάμσου εἶναι ἀπύθμενοι ὠκεανοὶ ποὺ κλείνουν τὸν ἄνθρωπο σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του, ἀπὸ τὰ πιὸ σταθερὰ γεγονότα ὡς τὰ πιὸ ἀδιόρατα σκιρτήματα τῆς ψυχῆς τους, κι' ἀπὸ τὶς πιὸ ἀποκρυσταλλωμένες κατὰ-

στάσεις ὡς τὶς πιὸ ἀκαθόριστες προθέσεις καὶ τὰ πιὸ ἀκαταστάλαχτα σχέδια. Κανείς δὲ θὰ τολμήσῃ νὰ τὰ ὀνομάσῃ ἠθογραφίες τὰ ὑποδείγματα αὐτὰ τῆς ἐξαντλητικῆς ἀναλύσεως, πού φτάνει στὸ ἀπροχώρητο καὶ καταλήγει στὴν πιὸ ἀπιαστὴ ρευστότητα, στὴν πιὸ γνήσια λυρικὴ κατάσταση, πού εἶναι ὁ μουσικὸς μονόλογος τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι μουσικὴ, ἀνώτατη ἁρμονία καὶ ὑποβολή, τὸ τελευταῖο στάδιο ἐπικοινωνίας μ' ἓνα μυθιστόρημα τοῦ Ντοστογιέφσκυ ἢ μ' ἓνα παραλήρημα τοῦ Χάμσον. Ὡστόσο καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, στὴ βάση τους, στὴν καταγωγή τους καλύτερα, εἶναι ἠθογραφίες. Τὸ ἓνα ρωσικὴ ἠθογραφία, τὸ ἄλλο νορβηγικὴ. Δυὸ τόποι ἔχουν βάλει στὶς σελίδες τους τὴ σφραγίδα τους καὶ δυὸ λαοὶ ἔχουν δώσει τὴν πνοή τους. Καὶ τοὺς δυὸ αὐτοὺς λαοὺς τοὺς ἀναγνωρίζεις ἀμέσως, τοὺς ξεχωρίζεις εὐκολώτατα, τοὺς νιώθεις μὲ τὶς ἰδιαίτερες συνήθειές τους. Στὴν ἀναγνώριση αὐτὴ δὲ βοηθοῦνε τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων. Μπορεῖς νὰ τὰ σβύσῃς, νὰ τ' ἀλλοιώσῃς, νὰ τὰ μπερδέψῃς. Πάλι ἡ Ρωσία θὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὴ Νορβηγία, ὅπως δυὸ ὕγρα πού δὲν κάνουν ποτὲ μίγμα καὶ διατηροῦν καθαρὸ τὸ χρῶμα τους καὶ ἀμετάβλητη τὴν πυκνότητά τους.

Ἄπ' αὐτὸ τὸ εἶδος τέχνης δὲν μπορούσε νὰ προσπεράσῃ ὁ Δημοτικισμὸς, ἂν ἤθελε νὰ μείνῃ πιστὸς στὰ κηρύγματά του καὶ νὰ κἀνῃ τέχνη ἑλληνικὴ. Μὰ ἡ ἠθογραφία δὲν εἶναι μία. Κι' ὁ λογοτεχνικὸς κόσμος τῶν πρώτων μεταψυχαραρικῶν χρόνων στάθηκε μὲ ἀπλοϊκὴ κατάπληξη μπροστὰ στὴν πιὸ χτυπητὴ ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀδεια μορφὴ τῆς, σ' αὐτὴν πού χρησιμοποιεῖ μόνο τὸ χρῶμα, τὸ ἔθιμο, τὸ κάθε εἶδος ἰδίωμα, σ' αὐτὴν πού μένει στὸ περιβλημα, δὲν προχωρεῖ στὸν ἀνθρώπο καὶ ἀπλώνεται ὄλο σ' ἐπιφάνεια χωρὶς νὰ πηγαίῃ καθόλου σὲ βάθος. Ὁ Δημοτικισμὸς δούλεψε, τὰ πρώτα χρόνια τουλάχιστον, πολὺ στὴν ἐξωτερικὴ μορφὴ τῆς ἠθογραφίας. Καὶ δὲν ξεμάκρυνε μόνο ἀπὸ τὶς γνήσιες μορφές τῆς τέχνης, — περισσότερο πάντα στὴν πεζογραφία καὶ λιγώτερο στὴν ποίηση, — ἀλλὰ διαμόρφωσε καὶ σιγά-σιγά δέθηκε μὲ μιά πλάνη πού δὲν ἦταν εὐκολο, δὲν ἦταν καὶ ἀκίνδυνο νὰ τὴν πολεμήσῃ καὶ νὰ τὴ διαλύσῃ. Διακήρυξε, πότε καθαρὰ καὶ πότε σκεπασμένα, πὼς ὅ,τι τὸ ἠθογραφικὸ εἶναι κι' ἐθνικὸ. Καὶ φυσικὰ, θέλησε νὰ δώσῃ ἰδεολογικὸ περιεχόμενον στὴν ἠθογραφία, νὰ τὴν τοποθετήσῃ πλάι στὰ τόσα ἄλλα λάβαρα πού ὕψωσε ὁ ἄγονος πατριωτισμὸς καὶ τ' ἀνέμισε δεκαετηρίδες ὀλόκληρες πᾶνω ἀπὸ τὰ ἄτυχα ἀλλὰ καὶ ὑπεύθυνα κεφάλια τῶν νέων Ἑλλήνων. Μὰ οὐτ' αὐτὸ τὸ κατόρθωσε. Ἀφίνω πού ἡ ἠθογραφία, σὰ λογοτεχνικὴ, θεατρικὴ ἢ καὶ μουσικὴ σελίδα, ἔχει μιά ὀρισμένη δεκτικότητα, πού μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ πλαπλασιασθῇ, ὅπως τὸ ποτήρι πού χωράει

πενήντα δράμια νερὸ δὲν μπορεῖ νὰ χωρέσῃ οὔτε ἑκατό, οὔτε ἑβδομήντα πέντε. Ἄλλὰ γιὰ νὰ γεμίσῃ μιά κούπα, πρέπει κάτι νάχῃς νὰ ρίξῃς. Καὶ ἡ ἠθογραφία, ὅπως τὴν εἶδαν στὰ 1888 κι' ἀργότερα, δὲν ἔχει νὰ προσφέρῃ σταγόνα. Εἶναι διακόσμηση, δὲν εἶναι οὐσία. Εἶναι ἡ χωριάτικη φορεσιά, δὲν εἶναι τὸ κορμὶ πού ἔχει καὶ θέληση, καὶ δύναμη, καὶ χαρὲς, καὶ λύπες, καὶ γέλια, καὶ δάκρυα, πού μποροῦν νὰ γεμίσουν καὶ νὰ ξεχειλίσουν σὲ μιά κούπα.

Ἐπειτα, ἡ ἠθογραφία, ἐσωτερικὴ κι' ἐξωτερικὴ, δὲν εἶναι μία. Εἶναι ὄσες καὶ οἱ λαοὶ πού ἀποτελοῦν κάθε ἔθνος, οἱ λαοὶ πού καθορίσαμε παραπάνω. Ἄλλη ἠθογραφία ξεπετιέται στὸ βουνὸ καὶ στὸ λόγγο, ἄλλη στὸ χωριὸ, ἄλλη στὴ μικρὴ πολιτεία, ἄλλη στὴ μεγαλούπολη, ἄλλη στὴν ἀριστοκρατία τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν μεγάλων κέντρων τῆς χώρας, ἄλλη στοὺς ἀστούς, ἄλλη στὴν ἐργατικὴ τάξη. Ὁ Δημοτικισμὸς ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἠθογραφία τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ λόγγο καὶ μόλις πού τόλμησε νὰ πλησιάσῃ τὴν ἠθογραφία τῆς μικρῆς πολιτείας. Ἐμεινε χλευαστὴς, ἔμεινε ἀρνητὴς τῶν ἄλλων τάξεων, — δὲν εἶναι ἡ ὥρα νὰ καθορίσουμε, — ἀλλὰ πάντα, ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια, θεατῆς. Κι' αὐτὸ δηλαδὴ τὸ μεγάλο του θέμα, τὴ μοναδικὴ πηγὴ του, πού ὅταν ξέρῃς νὰ βρῆς τὶς φλέβες τῆς μπορεῖς νὰ τὴν κάμῃς πλουσιώτατη, σχεδὸν τὴ στέρεψε. Οἱ συνέπειες πολλὲς καὶ ὄχι ἄσχετες μὲ τὴν ἀντινομία πού σημειώσαμε στὰ νέα ἑλληνικὰ γράμματα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀπολογισμοῦ αὐτοῦ.

Θὰ μπορούσα νὰ ἐπιμείνω ἀκόμα στὴ θητεία πού ἔκαμε ἡ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία στὴν ἠθογραφία. Μὰ νιώθω νὰ σηματοδοτῶνται κάποιες ἀντιρρήσεις καὶ θέλω νὰ τὶς προλάβω. Ὁλόκληρος ὁ Δημοτικισμὸς δὲν κλείνεται στὸ «Ταξίδι». Πολὺ λιγώτερο ἡ αἰσθητικὴ του. Ἀπὸ τὸ 1888 ὡς τὸ 1912, κι' ἀπὸ τὸ 1914, πού ἄρχισε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀναστάτωση καὶ ἡ χρεωκοπία μεγάλων καὶ παλιῶν ἰδανικῶν, ὡς τὸ 1922, πού τελείωσε γιὰ μᾶς ὁ πόλεμος, καὶ πάλι ἀπὸ τὸ 1923 ὡς τὸν περασμένο Αὐγούστο, πού ἔβλεπε ἡ Εὐρώπη τὴ συνειδήσῃ τῆς σὲ νέα δοκιμασία, τὴν πιὸ σκληρὴ ἴσως ἀπὸ κάθε προηγούμενη, ἀφοῦ ἔπειτ' ἀπὸ τὴ νίκη τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου εὐρωπαϊκοῦ συγκροτήματος, φαίνεται σὰ νὰ πλησιάσῃ μιά ἄλλη μεγάλῃ κι' ἀποφασιστικὴ μάχη, ἐκείνη πού προφήτεψαν οἱ προάγγελοι τῆς παρακμῆς τῆς Δύσεως, μέσα σ' αὐτὰ τὰ πενήντα χρόνια ἀκούστηκαν ὄλα τὰ αἰσθητικὰ κηρύγματα κι' ἔφτασαν ὄλα τὰ συνθήματα πού δημιουργοῦσαν πλοῦσια πνευματικὴ ζωὴ στὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα καὶ σχηματίζαν ὀλόκληρες λογοτεχνίες. Ἐφτασαν ὄλες οἱ σχολές κι' ἔγιναν ὄλες οἱ προσπάθειες. Ἄλλὰ ὁ Δημοτικισμὸς μένει στὸ κέντρο, μένει ἡ βάση, κι' ὅταν ἀκόμα παρακολουθῇ

τις νέες καταστάσεις, κι' όταν προσαρμόζε-
ται σ'αυτές, κρατάει πολλά από τὰ χαρα-
κτηριστικά της καταγωγής του, τουλάχισ-
τον ως τὸ 1922. "Αν δὲν μπορούμε, λοιπόν,
ν' ἀπλώσουμε περισσότερο τὸ κεφάλαιο τῆς
ἠθογραφίας, ὀφείλουμε ὥστόσο νὰ ἐπιμεί-
νουμε στὶς γενικὲς αἰσθητικὲς ἀρχὲς τοῦ
Δημοτικισμοῦ.

Γυρίζω πάλι στὸ «Ταξίδι» καὶ ψάχνω. Μά-
ταιος κόπος. Καθαρὸ αἰσθητικὸ «πιστεύω»
πουθενά. Παντοῦ ὅμως ὠραῖος πατριωτικὸς
ἐνθουσιασμός, ἀσυγκράτητὴ ὄρμη, προστά-
γματα, πειστικὴ πολεμικὴ, ἀρνήσιον τῶν
πνευματικῶν ἀξιών τῆς Ἀθήνας, προετοι-
μασία πρὸς ἕνα λαϊκισμό, καὶ ἀργότερα
πρὸς ἕνα ἑλληνικὸ ρεαλισμό. Παντοῦ τόνος
δυνατός, ὄχι ὑψηλός, τόνος προσταχτικός,
μαχητικός. Καὶ μαζί, ἀποθέσιον τῆς Γραμ-
ματικῆς, — τῆ γραμματικῆ πάντα στὸ προ-
σκέφαλο! — κινήγημα τῶν λέξεων, ἀγώ-
νας γιὰ τὴν ἀποκατάστασιον καὶ τὴν ἀπο-
θησαύρισιον ἐκείνων πού κινδύνευαν ἀπὸ
πολλὰς ἀλλοιώσεις στὸ στόμα τοῦ λαοῦ,
ἕνας ἀτελειώτος καὶ πολύμορφος βερμπα-
λισμός κάτω ἀπ' ὄλα τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη,
κάτω ἀπ' ὄλες τὶς ξένες ἐπιδράσεις, μέσα στὶς
σελίδες τῶν περισσώτερων λογοτεχνικῶν βι-
βλίων, ἀπάνω ἀπὸ τὴν κριτικὴ σκέψιν πενήντα
χρόνων. Δὲν ξεχνῶ τοὺς λογοτέχνες πού
ἔμειναν ἐξαιρέσεις. Μὰ οἱ ἐξαιρέσεις καὶ
λίγες ἦσαν καὶ λιγώτερον δυνατὲς ἀπὸ τὸ
περιβάλλον τους, — ἀλλιῶς θὰ εἶχαν γί-
νει κανόνες, — καὶ καμμιά προετοιμασία
δὲ βρῆκαν γιὰ νὰ καρποφορήσουν ἢ, ἀκρι-
βέστερα, ὥσπου νὰ κάμουν τὴν ἀπαραίτητη
προετοιμασία ἔδιναν ὅ,τι εἶχαν νὰ δώσουν,
κουράζονταν, ἔμεναν μὲ περιορισμένη ἐπί-
δραση. Τιμῶ τὶς ἐξαιρέσεις αὐτές, μένω
πάντα κοντὰ τους, τὶς κρατῶ ἀπρόσβλητες
ἀπὸ κάθε ἀρνητικὴ διάθεσιον. "Ἐνα μικρὸ
σύνολο ἔδω, ἕνα μόνο βιβλίον ἐκεῖ, δυὸ
τραγούδια παραπέρα, ἕνα διήγημα, σπάνια
μιὰ ἀληθινὴ κριτικὴ σελίδα, πού νὰ προ-
πορεύεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καὶ ν' ἀντα-
ποκρίνεται ἔτσι στὸν ὑψηλότερον προορισμό
τῆς. Γύρω ὅμως ὁ χείμαρρος τοῦ βερμπαλι-
σμοῦ, κατώτερον καὶ ἀνώτερον, πού κατέ-
βασε ὅ,τι τὸ ἀμορφο καὶ ἠθογραφικόν, ὅ,τι
βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια, ὅ,τι δὲν εἶχε ρί-
ζες στὴν ἑλληνικὴ γῆ καὶ στὴν ἑλληνικὴ
ψυχὴ, γιὰ νὰ κρατηθῆ στὴν ὄρμη του. Καὶ
παντοῦ λατρεία τῆς λέξης, ὄχι λατρεία τοῦ
Λόγου. Προσθέτω: τοῦ ποιητικοῦ Λόγου,
γιὰ νὰ φτάσω στὸν τελικὸ ἔλεγχον.

Ὁ ὄρος δὲν εἶναι νέος. Δὲν εἶναι κἀν
αἰσθητικὴ συνταγὴ. Δὲν ἀποτελεῖ κήρυγμα
καὶ δὲν ἔχει φίλους κι' ἐχθρούς. "Ἐχει μόνο
κλίμα δικό του, πού δὲν ἀνέχεται, πού δὲν
δέχεται, πού δὲν εὐνοεῖ παρὰ ὀρισμένους
κατοίκους. Ἡ Γῆ εἶναι μεγάλη. Ὁ ποιητικὸς
Λόγος πολὺ μεγαλύτερος. Κι' ὥστόσο ἔχει
τὸ μικρὸ πλῆθος τῶν προϊστορικῶν χρό-
νων, ὅσους ζοῦν ἀπὸ τοὺς καιροὺς ἐκεί-
νούς κι' ὅσους μπόρεσαν νὰ γυρίσουν σ'αὐ-

τούς, μὲ τὴν ἀγνότητά πού δὲν ἔχει τὴ
λευκότητά τοῦ χιονιοῦ, ἀλλὰ τὴν ἔκφρασι
τῶν μορφῶν πού πόνεσαν, σκέφτηκαν καὶ
καταστάλαξαν σὲ μιὰ δυνατὴ καὶ κυρίαρ-
χη συνείδησι, μὲ τὴ ματιὰ πού βρίσκει τὸ
θάρρος ν' ἀντικρύξῃ τὸν προορισμό τοῦ ἀν-
θρώπου, μὲ τὸν "Ἕμνο στὰ χεῖλη, τὸν "Ἕ-
μνο τῶν μεγάλων θαυμάτων, πού εἶναι γε-
μάτος ὁ Οὐρανός κι' ἡ Γῆ, καὶ μὲ ὑστατὴ
κατάληξι ἀλλὰ καὶ ἀνεκτίμητη ἀμοιβή, τὴν
ἔσωτερικὴ ἔλευθερία καὶ τὴν ἀσύλληπτη
χαρὰ τῆς. Εἶναι πλανήτης, εἶναι χώρα,
εἶναι κλίμα ὁ ποιητικὸς Λόγος, μὲ δική του
ἀτμόσφαιρα, μὲ δική του θερμοκρασία, μὲ
δικές του ἐποχές, μὲ δικές του ἀνοιξες καὶ
δικὰ του φθινόπωρα καὶ μὲ δικὰ του καλο-
καίρια καὶ χειμῶνες, μὲ χρώματα καὶ σχή-
ματα, μὲ συγκινήσεις καὶ ἀναταραχές, μὲ
σκέψεις καὶ παρορμήσεις πού δὲν μπορεῖ
νὰ συλλάβῃ ἢ φαντασία πού ἐπικαλοῦνται
τόσοι καὶ τόσοι, κι' ὅμως δὲν τὴν καθορί-
ζουν, δὲν τῆς δίνουν περιεχόμενο, ἢ φαν-
τασία πού συχνὰ ἀναφέρεται καὶ στὸ «Τα-
ξίδι», ἢ φαντασία αὐτὴ πού μένει ἔξω ἀπὸ
τὸν παράδεισον τοῦ ποιητικοῦ Λόγου. "Ανα-
φέραμε μιὰν ἀνεκτίμητη ἀμοιβή: τὴν ἔ-
σωτερικὴ ἔλευθερία. Καὶ ὁ πόθος νὰ
τὴν πλησιάσω καὶ νὰ τὴ χαρῶ, μὲ γυ-
ρίζει στὸ νεοελληνικὸ κείμενον πού μοῦ
τὴν προσφέρει ἀφθονώτερον ἀπὸ κάθε
ἄλλη σελίδα τῆς λογοτεχνίας μας: στὸ
Σολωμό, στὰ πιὸ ὀριστικά του τραγούδια,
ἀλλὰ καὶ στὰ πιὸ ἀγούρα σχεδιάσματά του,
στὸν ἔμμετρο καὶ στὸν πεζὸ λόγο του, στὸν
«Πόρφυρα», στὸν «Πολιορκημένους», στὸν
«Κρητικόν», ἀλλὰ καὶ στὸ «Διάλογο», σὲ
κάθε στίχο του καὶ σὲ κάθε φράσι του. Γυρίζω
συχνὰ σ' αὐτὰ τὰ κείμενα μὲ τὴν ἀστείρευτη
πνευματικὴ καὶ λυρικὴ ἀφθονία, πέρνω ὄση
ἔσωτερικὴ ἔλευθερία μπορεῖ νὰ δεχτῆ ἢ
κούπα μου κι' ὄση μποροῦν νὰ κρατήσουν
τὰ τοιχώματά τῆς, καὶ τὴν κρατῶ ὄπλο δυ-
νατό, ἀποθηκευμένη ἀντοχή, μέσα στὴ ζωὴ
τοῦ ἱλιγγου, στὴ ζωὴ τοῦ περιττοῦ, στὸ χεί-
μαρρο τοῦ βερμπαλισμοῦ πού ξεκινάει ἀπὸ
τὰ περισσώτερα σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς γῆς
καὶ τὴν πλημμυρίζει. Γυρίζω καὶ σ' ἕνα
ἄλλο κείμενον, κλασικόν καὶ πολύτιμον, στὰ
«Προλεγόμενα» τοῦ Πολυλά, γιὰ νὰ ἐλέγξω
τὶς αἰσθήσεις μου, γιὰ νὰ βάλω σὲ δοκιμα-
σία τὴν πνευματικὴ εὐτυχία μου, νὰ στη-
ρίξω καλύτερα τὸν ἐνθουσιασμό μου. Καὶ
δὲν ψάχνω πολὺ γιὰ νὰ βρῶ τὴν ἐρμηνεία
πού μοῦ χρειάζεται: «Καὶ ὡς πρὸς τὴν
οὐσία τοῦ ποιητικοῦ ἔργου, ὁ Σολωμός
ἔβλεπε καθαρὰ καὶ ἀσάλευτα ἐπίστευε ὅτι
ψυχὴ τοῦ ἀληθινοῦ ποιήματος πρέπει νὰ
ἦναι ἢ νίκη τοῦ λόγου ἀπάνου εἰς τὴ δύ-
ναμι τῶν αἰσθήσεων· θρίαμβος ἀληθινός,
διότι οὔτε θὰ στηρίζεται εἰς τὴν στοῖκην
ἀπάθεια, οὔτε θὰ ἀναπαύεται (μ' ὄλον
ὅτι ὄχι ριζικῶς ἀντίθετο) εἰς τὴν τυφλὴν
ὑποταγὴν εἰς τὴν θείαν θέλησι, ἀλλὰ θὰ
πηγάξῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ

συναίσθησι τής *ήθικης του έλευθερίας* (1) και από τήν ανάγκη νά έβγη νικητής μέσ' από τους πλέον γλυκούς πειρασμούς τής καρδιάς, από τόν πλέον τρομερόν άγώνα μέ τήν τυφλήν όργή άνελευθέρων έχθρών του φωτός. » Έτσι έρμηνεύει ο Πολυλάς και η έρμηνεία του κάνει καθαρώτερα και σταθερώτερα τά όρόσημα ανάμεσα στις δυό σχολές: τήν Έπτανήσιακή και τήν Άθηναϊκή του Δημοτικισμού.

Ο ένθουσιασμός μου είναι φανερό ότι προετοιμάζει μία πρόταση έπιστροφής. Δέν τό κρύβω. Άλλά και δε βιάζομαι νά κάμω τήν πρότασή μου. Άπό τό Σολωμό και τους σχολιαστές του περνάς όχι για νά φύγης, αλλά για νά μείνης. Προπάντων για ν' άκούσης τόν ποιητικό Λόγο σε όλη τή μουσικότητά του, σε όλη τήν Ιδεαλιστική περισυλλογή του, στην κατακόρυφη άνάβαση του. Ο Ψυχάρης δέν άγνοούσε τά κείμενα τής Έπτανήσιακής Σχολής. Εύρισκέ μάλιστα σημαντικό σύμμαχο τό Σολωμό και συχνά έφερνε στό λόγο του τις Ιδέες και τις ύποθήκες του. Τόν θυμάται στό « Ταξίδι » του, πέρνει άποσπάσματα από τό « Διάλογο », κι' ένω πάει νά γενικήψη τό στοχασμό του, πάλι μένει στη γλώσσα: « Ο Σολωμός ήξαιρε και φιλοσοφία κ' Ιστορία » δέ μιλούσε μέ τέτοιο τρόπο μονάχα για νά πειράξη τους δασκάλους ή νά βρίση τους Τούρκους. Ο νούς του πήγαινε πιδ άψηλά' έβλεπε τους αιώνιους νόμους τής Ιστορίας. « Ένας λαός, για νά γίνη έθνος, δέν έχει παρά μία μόνη ανάγκη » θέλει λεφτεριά. Πρέπει νά είναι άνεξάρτητος, του χρειάζεται μ' άλλα λόγια ύλική και πνευματική άνεξαρτησία. « Όταν του λείπει λεφτεριά, μοιάζει σά νά συμμαζώνεται και νά ζαρώνη » όταν τήν έχη, εξαπλώνεται και μέ κάποιο τρόπο ζετυλίγεται και πάει. Άέρα, τόπο κι' ούρανό γυρέβει ο νούς του και τό κορμί του. Κάνει βασίλειο δικό του, πολεμá νά τό μεγαλώση' όσο μεγαλήτερο είναι, όσο πιό γερό κι άσφαλισμένο, τόσο πιό πολύ κ' οι Ιδέες του πληθαίνουνε και μεγαλώνουνε. Τό πρώτο θεμέλιο είναι τό χώμα' μόνο μέ τέτοια βάση κατορθώνει κάτι νά κάμη ένας λαός. Θέλει όμως και γλώσσα δική του, γλώσσα καινούργια κι όχι παλιά' μονάχα μία τέτοια γλώσσα βγάζει έθνική φιλολογία κ' έχει σωστή λεφτεριά, άνεξαρτησία όλάκερη. » Πήρε, βλέπετε, από τόν Σολωμό ό,τι του χρειάζόταν για τό γλωσσικό άγώνα του. Έμεναν νά προσέξη πολλά άλλα, σπουδαιότερα και χρήσιμα στόν άλλον άγώνα, πού θάρχόταν ν' άσφαλίση και νά πολλαπλασιάση τά κέρδη του πρώτου. Μέ τόν ένθουσιασμό του, μέ τήν ιδιοσυγκρασία του ίσως δέν τά είδε, δέν τά εκτίμησε όσο έπρεπε, δέν τάριξε κήρυγμα αισθητικό στόν τόπο πού είχε ανάγκη νά

λυτρωθή από έναν άλλο άκράτητο χειμαρρο, από τό βερμπαλισμό τής καθαρεύουσας.

Μά δέν τά είδαν κι' οι περισσότεροι από τους όπαδούς του. από τή γενεά του, από τήν κατοπινή γενεά, από τή γενεά μας. Υπήρχαν τά χρόνια εκείνα και υπάρχουν και στόν καιρό μας πολλά καλλιεργημένα κι' εύαίσθητα αυτιά, πού αποζητούν κι' έλέγχουν τή μουσική. Λείπουν όμως οι ψυχές πού ζητούν τή μουσική τους. Κι' η μουσική αυτή δέν είναι ό,τι λέει ο όρος στην καθημερινή του χρήση, αλλά η άνώτερη και περιεκτική εκείνη άρμονία πού άνακαλύπτει τόν έσωτερικό κόσμο του άνθρώπου, τόν πλημμυρίζει, τόν μεταμορφώνει, του δίνει δύναμη, άντοχή, χαρά πνευματική, τόν ξεκαρφώνει από τήν ύλη και του χαρίζει τήν ήθική έλευθερία του Σολωμού και του Πολυλά. Η μουσική αυτή πολύ σπάνια άκούστηκε σ' αυτόν τόν τόπο. Πριν από τό 1888, αλλά κι' έπειτα. Ο πρώτος Δημοτικισμός, καρφωμένος στη λέξη και στην ήθογραφία, δέν αίστάνθηκε τήν ανάγκη της. Ο μεταγενέστερος τήν αποζήτησε δυό-τρεις φορές, — έννοω τά περιορισμένα αισθητικά κινήματα πού έγιναν είτε σά φανερή αντίδραση στό Δημοτικισμό, είτε σά δειλή συμπλήρωσή του, — αλλά, παραπλανημένος από δυνατές ξένες επιδράσεις, δέν μπόρεσε νά τή συλλάβη ως έννοια και νά τήν άναζητήσει εκεί πού θά τήν εύρισκε. Ο ποιητικός Λόγος και η μουσική του έμειναν έξω από τις αποφασιστικότερες και κρισιμώτερες προσπάθειες του Δημοτικισμού. Έμειναν και περιμένουν άκόμα. Και πιστεύω ότι ήρθε η ώρα πού πρέπει νά γίνουν και ανάγκη πνευματική του τόπου και σταθερό κι' ένσυνείδητο έργο τών λογοτεχνών του. Δέν έχω τήν άφέλεια νά προσφέρω αισθητικές συνταγές. Ούτε νά προεξοφλώ τις έκπλήξεις πού φέρνει μαζί μέ τήν εμφάνισή της κάθε άληθινά δημιουργική δύναμη. Μά βλέπω τό Δημοτικισμό στην ανάγκη ν' άνανεωθή. Και νομίζω ότι ο ποιητικός Λόγος είναι τό στερεώτερο έδαφος για κάθε άνανέωση. Πενήντα χρόνια γέμισαν από βερμπαλισμό κι' από ήθογραφία. Άς άκολουθήση περίοδος ποιητικού Λόγου και μουσικής. Και οι μορφές τής μουσικής είναι άπειρες, όσες και οι έπιθυμίες τής ψυχής. Άς έξουσιάξη η μουσική κι' άς μη νιαζόμαστε για τή μορφή της. Άς είναι ήρεμη, άς είναι γλυκειά, άς είναι βάρβαρη, άς είναι φόβερη. Άς είναι μόνο μουσική!

Έτσι, δημιουργήθηκε μία λογοτεχνία πού δέν μπόρεσε νά διαμορφώση και νά επιβάλλη μία γλώσσα. Ο κόσμος ήταν κοντά της, αλλά και πολύ μακριά, άκουγε, συμπαθούσε, έκανε ένα βήμα πρós τό Δημοτικισμό, άλλ' άμέσως δυό βήματα πρós τά πίσω. Έλειπε ο μεγάλος μαγνήτης: η

(1) Υπογραμμίζω έγώ.

λογοτεχνία πού δὲ θὰ εἶχε βγῆ μόνο ἀπὸ τὴν ἠθογραφία καὶ θὰ κέρδιζε τὸ ἐνδιαφέρον ὄλων τῶν λαῶν πού ἀποτελοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

***

Ἡ ἐσωτερικὴ κρίση τοῦ Δημοτικισμοῦ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχη καὶ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς μορφή. Συχνὰ ἀκούω φωνές καὶ διαμαρτυρίες. Καὶ κάθε μέρα καὶ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ σημερινὰ κείμενα βλέπω τὶς παραδοξότερες ἀνωμαλίες πού ὄλες μαζί, στὸ λεξιλόγιό, στὸ τυπικὸ καὶ στὸ συνταχτικὸ, δίνουσι καθαρὴ κι' ἀπογοητευτικὴ τὴν εἰκόνα τῆς ἀναρχίας. Ὁ Ἑλισαῖος Γιανίδης παρατηρεῖ πολὺ σωστά στὴ «Γλῶσσα καὶ Ζωή»: «Ἐτσι σχηματίστηκε μιὰ καινούργια γλῶσσα, ἡ σωστότερα πολλὲς καινούργιες γλῶσσες, πού ὄλες μαζί ὀνομάζονται *καθαρεύουσα*. Καὶ εἶναι ἡ καθαρεύουσα μιὰ κούνια κρεμαστὴ πού πάει κ' ἔρχεται ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ στὴ δημοτικὴ.» Κούνια εἶναι καὶ ἡ σημερινὴ δημοτικὴ, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι πάει κ' ἔρχεται ἀνάμεσα στὴν καθαρεύουσα καὶ στὴ δημοτικὴ τῶν καλῶν κειμένων τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἄς δοῦμε ὁμῶς τὴν ἀναρχία αὐτὴ ἀπὸ πιὸ κοντά. Προηγήθηκε ἡ γλωσσικὴ ὀρθοδοξία τριάντα πᾶνω-κάτω χρόνια καὶ λάτρευε ἓνα μόνο θεό: τὴ Γραμματικὴ τοῦ Ψυχάρη, πού δὲν ἤθελε νὰ γνῶριση ἐξαιρέσεις καὶ δὲν κατέβαζε τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα στὸ συμβιβασμό. Ἐκοψε, ἀχρήστεψε, ἔσβυσε λέξεις, τύπους κι' ἐκφραστικούς τρόπους, ἀλλὰ καὶ ἔκανε τὰ δάνειά της ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ πάντα στὴν περιοχὴ τῆς δημοτικῆς, μὲ τὶς καταλήξεις της, μὲ τοὺς ἐλιγμούς της, μὲ τὸ γλωσσικὸ τῆς αἴσθημα. Περισσότερα στὶς λέξεις, λιγώτερα στὴ σύνταξη. Ὅπως δὴποτε, κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου ἐκείνης ἡ ἀδιαλλαξία. Καὶ τὸ σύνθημα τὸ δῶσε πάλι ὁ Ψυχάρης ὄχι μόνο μὲ τὰ γραφτά του ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς συμβουλές του: «Θὰ σὰς πῶ ἀκόμη κι ἄλλο, λέει στὸ τέλος τοῦ «Ταξιδιοῦ». «Ὅταν οἱ Ἀουστριακοὶ κρατοῦσαν τὴ Βενετία, εἶτανε ἀδύνατο νὰ διῆς τσιγάρο σὲ βενετσιάνικο στόμα. Οἱ Βενετσιάνοι, ἂν καπνίζανε πρῶτα σὰν τὰ καμίνια, πάψανε ἀξαφνα νὰ καπνίζουνε. Οἱ Ἀουστριακοὶ κρατοῦσαν τότες τὰ καπνὰ καὶ κάλλια βασανίζοτανε ὁ Βενετσιάνος ὅλη μέρα, παρὰ νὰ κάμῃ τὸν Ἀουστριακὸ νὰ κερδίσῃ μισὸ παρὰ. Κάτι θὰ πῆ ἡρωϊσμός, ὁμόνοια, ζωντανὸ μῖσος, ἔχτρα πού μάτι δὲ σφαλνᾶ, πού μέρα νόχτα βιγλίζει. Πολὶ σὰς τὰ συστήνω κι ἀφτά.» Κι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μῖσος τῶν Βενετσιάνων εἶχαν οἱ πρῶτοι δημοτικιστὲς γιὰ τὴν καθαρεύουσα καὶ τὴν ἐπίδρασή της. Μακρὰ ἀπὸ τὴν «πτωμαίνη» της, μακρὰ ἀπ' τὸ καθετὶ πού τὴ θυμίζει καὶ παρασύρει στὸ συμβιβα-

σμὸ καὶ στὸν εὐκόλο δρόμο. Κήρυξαν τότε οἱ ὀρθόδοξοι τὴν περήφανη γλωσσικὴ αὐτάρκεια. Μὰ δὲν εἶναι καθόλου δύσκολο νὰ διῆς ὅτι ἐμειναν μόνο μὲ τὸν ὠραῖο ἐνθουσιασμό τους: σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενά τους εἶναι ἀρκετὸ τὸ ὑλικὸ τῆς καθαρεύουσας πού τὸ προσάρμοσαν στὴ δημοτικὴ. Ἡ προσαρμογὴ αὐτὴ εἶχε κι' ἐπιτυχίες καὶ ἀποτυχίες. Κι' ἡ ἀδιαλλαξία κρατιόταν ἀλύγιστη, ἦταν ὠραῖος πνευματικὸς ἀγῶνας, — ἀδιάφορο ἂν τ' ἀποτελέσματα τῆς δὲν ἦταν ἱκανοποιητικὰ γιὰ τοὺς λόγους πού ἐξηγήσαμε καὶ πού ἔφεραν τὴν ἐσωτερικὴ κρίση τοῦ Δημοτικισμοῦ, — ἦταν προσπάθεια πού γινόνταν μὲ κόπους, μὲ θυσίες, μὲ ἀγρυπνομάτι. Βενετσιάνικο πείσμα πέρα γιὰ πέρα. Οἱ πρῶτοι δημοτικιστὲς θέλησαν νὰ εἶναι γλωσσοπλάστες κι' ἐμειναν ὡς τὴν ἐποχὴ πού πέθανε ὁ Ψυχάρης, ὡς τὴν ὥρα πού ἔλειψε ὁ Πάλλης. Τολμηροὶ πάντα, ἀκαλαισθητοὶ κάποτε, ἰσοπεδωτικοὶ σὲ ὄλες τὶς περιπτώσεις καὶ μὲ κάθε εἶδους ὑλικὸ, ἀλλὰ γλωσσοπλάστες φανατικοὶ καὶ ἀκούραστοι.

Ἡ ἐσωτερικὴ ὁμῶς κρίση δὲν ὑποχωροῦσε. Δούλευε πάντα στὸν ὀργανισμό τοῦ Δημοτικισμοῦ καὶ συχνὰ ἔφτανε στὴν ἐπιφάνεια μὲ νοσηρὲς ἐκδηλώσεις πού ἐμειναν ἀνεξήγητες. Καὶ ἴσα-ἴσα γιὰ τὴν ἦταν τόση ἡ ἀδιαλλαξία, — καὶ ἀδιαλλαξία πού δὲν τῆς ἔδιναν ἀνάλογη ἀκτινοβολία οἱ ἐσωτερικοὶ της χυμοί, ἡ καλλιέργεια τοῦ δημοτικισμοῦ στὰ σπουδαστήριά του, — νομίζω πὼς μπόρεσαν νὰ σωθοῦν μερικοὶ μιχτοί, νὰ κρατηθῆ καὶ νὰ ἔχη ἐπίδραση ἡ γλωσσικὴ ἰδιουτυπία τοῦ Καβάφη, — τὴν ἰδιουτυπία τοῦ Καβάφη τὴν κράτησε, φυσικά, περισσότερο ὁ ἐσωτερικὸς της κόσμος πού δὲν πέραγε καμμιά κρίση, — τέλος νὰ φανῆ σποραδικὴ στὴν ἀρχή, δισταχτικὴ ἀργότερα καὶ καθαρὴ πιά σήμερα, ἡ νοσταλγία ἀρκετῶν νέων λογοτεχνῶν, καὶ μερικῶν μάλιστα πολὺ ἀξιόλογων, γιὰ τὴν καθαρεύουσα. Ἐτσι, φτάσαμε στὴ γλωσσικὴ ἀναρχία τῆς τελευταίας δεκαετίας ἢ δεκαπενταετίας. Καὶ δὲ θάναι ὑπερβολικὸς καὶ φανατικὸς, ἐκεῖνος πού θὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι πενήντα χρόνια ἔπειτ' ἀπὸ τὸ «Ταξίδι» χρειάζεται ἓνας ἄλλος Ψυχάρης πού νὰ δώσῃ τὸ σύνθημα γιὰ ἓνα νέο γλωσσικὸ ἀγῶνα.

Μ' ἀρέσει νὰ ἱκανοποιῶ ὄλες τὶς ὑποψίες μου, ὅταν θέλω νὰ φτάσω σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα. Κι' αὐτὴ τὴ στιγμή πού διαπιστώνω τὴ γλωσσικὴ μας ἀναρχία, σὰ νὰ νιώθω ὅτι πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς πολὺ εὐκολόπιστος γιὰ νὰ δεχτῆ αἰτία μόνη καὶ ἀρκετὴ τὴ γλωσσικὴ ἀδιαλλαξία τῶν πρῶτων δημοτικιστῶν. Οἱ ὑποψίες μου μὲ σπρώχνουν ν' ἀφήσω πάλι τὴ μορφή, τὴν ἐξωτερικὴ κρίση τοῦ Δημοτικισμοῦ, καὶ νὰ γυρίσω στὴν κρυφὴ ἀρρώστεια του. Καὶ οἱ ὑποψίες μου δὲ μένουν ξεκρέμαστες κι' ἀ-

καθοδηγητές. Ἔρχεται νὰ τίς στηρίξη ὁλόκληρη σειρά ἀπὸ ἔργα, ἀποκαταστημένα σὲ βιβλία ἢ καὶ σκορπισμένα, ἢ ἐργασία τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς ποὺ ἔκαμε τίς πρώτες δειλές ἐμφανίσεις τῆς ἔπειτ' ἀπὸ τὸ 1922, ἔπειτ' ἀπὸ τὴν αὐξησὶ τῶν δυνάμεων τοῦ τόπου μὲ τὴ συγκέντρωσιν τῶν σκορπισμένων Ἑλλήνων στὴν ἴδια γῆ, ποὺ ἔφτασε στὴν πρώτη ὠριμότητα τὸ 1930, καὶ τώρα κυριαρχεῖ χωρὶς ἴσως νὰ παραμερίζῃ ὅ,τι ἔχει καλὰ τίς ρίζες τοῦ στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ν' ἀφίνη δρόμους ἀνοιχτοὺς πρὸς τὰ πίσω. Δὲν ἔχω ἔξαλλους ἐνθουσιασμοὺς γιὰ ὅ,τι ἔδωσε ἡ λογοτεχνικὴ αὐτὴ γενεά, — ἡ γενεά μου. Οὔτε φτάνω στὴν αὐθαιρεσία νὰ συγκρίνω τ' ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν τῆς μὲ τὰ κατορθώματα — λίγα, ἀλλὰ κατορθώματα — τῆς περασμένης καὶ τῆς προπερασμένης γενεᾶς, ποὺ παρουσιάζουν, βέβαια, ὑπεροχὴ ὅταν συγκρίνονται μὲ νέους ἀπὸ τριάντα ὡς σαράντα χρόνων, ποὺ δὲ διέγραψαν ἀκόμα ὄλο τὸν κύκλο τῶν ἱκανοτήτων τους καὶ ποὺ προπάντων δὲ φιλοδοξοῦν νὰ διαγράψουν τοὺς ἴδιους, γιὰ νὰ μὴν πῶ: τόσο στενοὺς κύκλους. Ἡ σημερινὴ λογοτεχνικὴ γενεά δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιβλητικὸ ἔργο, δὲν ἔχει ἀκόμα ὅσα ταλέντα εἶχαν οἱ δύο προηγούμενες. Ἐχει ὅμως ἀξιώσεις. Καὶ ἀξιώσεις ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ποὺ εἶναι οἱ σκληρότερες καὶ ἐπιταχτικώτερες. Ἄρνείται, λοιπόν, κρυφὰ καὶ φανερά, μὲ σεβασμὸ καὶ μὲ περιφρόνηση, μὲ τοὺς στίχους τῆς, μὲ τὰ πεζογραφήματά τῆς, λιγώτερο μὲ τὸ θέατρό τῆς, περισσότερο μὲ τὴν κριτικὴ τῆς ποὺ πάει σιγά-σιγά νὰ γίνῃ γενικὴ πνευματικὴ συζήτηση, περιεκτικὸ αἰσθητικὸ δοκίμιο. Ἄρνεται ἡ εὐαισθησία τῆς καί, καθὼς εἶναι ἐκπληκτικὴ καὶ ἀνοργάνωτη, φτάνει συχνά στὴ σύγχυση, στὸ παραλήρημα, καὶ στὴ γλωσσικὴ ἀναρχία. Ἀναρχία ἀναμφισβήτητη, θλιβερὴ, σχεδὸν γενικὴ. Κι' ἔδῳ θυμᾶμαι πάλι τὸν Ψυχάρη καὶ τὴν ἐπιμονὴν του νὰ λήη, πότε μὲ τὸν ἕνα καὶ πότε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ὅτι ὅπου δὲν ὑπάρχει γλῶσσα κανονισμένη, καὶ γραμματικὴ σεβαστὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη ὄργανωθῆ τὸ πνεῦμα καὶ νὰ εἶναι ἔτοιμο γιὰ μεγάλη καρποφορία. Λόγος σωστός. Ἀλλὰ μὲ μιὰ συμπλήρωσι: γλῶσσα κανονισμένη, ὄργανο ὄλων τῶν κατοίκων μιᾶς χώρας, ὑπάρχει μόνο ὅταν ἔχη στηρικτὴν στὴ γραμματικὴ ποὺ εἶχε δύο βάσεις: τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴ λεπτὴ αἴσθησιν. Κι' ἔδῳ θὰ ἤθελα νὰ διατυπώσω τὸν παράτολμο ἴσως ἰσχυρισμὸν ὅτι, περισσότερο ἀπὸ τὸν ἐργάτη κάθε ἐπιστήμης, ὁ γλωσσολόγος πρέπει νὰ ἔχη μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρίσματα τοῦ λογοτέχνη: τὸν τρόπο νὰ δοκιμάζῃ τὴ νέαν ἢ τὴν ἀνανεωμένην λέξιν πρῶτα μὲ τ' αὐτὴν τοῦ κι' ἔπειτα μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ τοῦ κριτήρια, τὴν ἱκανότητά νὰ ἐξακριβώσῃ ὡς ποῦ ἢ μία ἢ ἡ ἄλλη ἔκφρασις εἶναι γενικότης ἢ περιορισμένη ἐξαίρεσις μέσα στὸ λαϊκὸ γλωσσικὸ

αἶσθημα, τὴν εὐαισθησία ποὺ τὸν κάνει πιστὸ δέκτη τῆς φωνῆς τοῦ ἔθνους του, ἱκανὸ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ καταγράψῃ τοὺς πῶ ἀδιόρατους γλωσσικοὺς κανόνες. Τέτοιους γλωσσολόγους εἶχε κι' ἔχει περισσότερους ἢ δημοτικὴ ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα. Κι' ἕνας-δύο, ὅσο κι' ἀνστάθηκαν πιστοὶ στίς ἐντολὰς τῆς ἐπιστήμης τους καὶ στὰ προστάγματα τοῦ Ψυχάρη, ζήτησαν νὰ συμβιβᾶσουν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθειαν, ποὺ ὑπακούει μόνο σὲ νόμους ποὺ ἀδιαφοροῦν γιὰ τίς ἰδιοτροπίαις ἢ τὴν ἀντίδρασιν τῶν πολλῶν ἢ τῶν λίγων, καὶ τίς συνήθειαις, γιὰ νὰ μὴν πῶ τὴν αἰσθητικὴν ἀγωγήν, τὴ σχεδὸν ἀνύπαρκτη, τῆς ἐποχῆς μας. Ἐκαμαν καὶ κάνουν ὠραῖον ἀγῶνα. Ἀλλὰ μόνοι τους, ἀβοήθητοι. Ἐκεῖνοι ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι πλάι τους καὶ νὰ τοὺς βοηθήσουν μὲ τὴν πειθαρχημένην γλωσσικὴν μορφήν τῶν ἔργων τους καὶ τὴν ἐναρμονισμένην μὲ τὸ κοινὸ γλωσσικὸ αἶσθημα, οἱ λογοτέχνες μας, παλιότεροι καὶ νεώτεροι, ἀδιαφοροῦν, οἱ περισσότεροι καὶ ὁπωσδήποτε καθιερωμένοι, μένουν μὲ τὴν πλάνην ὅτι ἔχουν πιά ἔτοιμο τὸ ὕλικόν τους, τὴ γλῶσσαν τῶν ἔργων τους, καὶ ὀδηγοῦν στὴν ἀναρχίαν ἢ δὲν τὴν ἀναχαιτίζουν.

Καὶ γιὰ τὴν ἀναρχίαν αὐτὴν ὑπεύθυνοι δὲν εἶναι μόνο οἱ νέοι νοσταλγοὶ τῆς καθαρεύουσας. Εἶναι καὶ ὅσοι ἐπιμένουν στὴν ἀδιάλλακτὴν γλωσσικὴ ὀρθοδοξίαν τους, ἔπειτα ἀπὸ δοκιμὰς πενήντα χρόνων κι' ἀπὸ ξεκαθάρισμα τοῦ ὕλικου ποὺ μάζεψε χωρὶς ἐκλεκτικότητα καὶ χρησιμοποίησε χωρὶς αὐστηρὰ αἰσθητικὰ κριτήρια — σὲ ἀρκετὰ μεγάλη κλίμακα, — ὁ ὀρμητικὸς καὶ μαχητικὸς δημοτικισμὸς. Τὴν εὐθύνη δὲν τὴν ἔχουν μόνον οἱ νέοι, ποὺ ἀπὸ νωθρότητα ἢ ἀπὸ λειψὴ ἐσωτερικὴ συγκρότησις χρησιμοποιοῦν στοιχεῖα ἀπὸ δύο, ἀπὸ τρεῖς ἑλληνικὰς γλῶσσας τοῦ καιροῦ μας. Τὴ μοιράζονται καὶ οἱ περισσότεροι παλιοὶ ποὺ δὲν ἔδωσαν ἀπρόσβλητα γλωσσικὰ ὑποδείγματα, ἱκανὰ νὰ γίνωσιν φραγμοὶ στὴν εἰσβολὴν τῆς γλωσσικῆς ἀναρχίας. Ὅλους ὅμως, παλιούς καὶ νέους, πιστεύω πὼς κέρδισε ἡ γλωσσικὴ ἀναρχία, γιὰτὶ δὲ βρῆκε τὸν ἀληθινὰ ὄργανωμένον πνευματικὸν βίον καὶ τὴν αὐστηρὴν αἰσθητικὴν ἀγωγήν ποὺ δὲν κατόρθωσε ἀκόμα νὰ δώσῃ ὁ Δημοτικισμὸς. Κι' εὐκολώτερα, φυσικὰ, κέρδισε τοὺς νέους. Οἱ ἀξιώσεις τους, ἀφοῦ δὲν μπόρεσαν νὰ τραφοῦν καὶ νὰ ἱκανοποιηθοῦν στὴν πνευματικὴν ἀκριβέστερα: στὴ λογοτεχνικὴν μᾶς παράδοσιν, τράβηξαν πρὸς τὸ νέο καὶ τὸ ἀγνωστο, συχνά πρὸς τὴ σύγχυση καὶ τὴν παρεξήγησιν, πρὸς τίς ἀόριστας ἐλπίδας καὶ ὑποσχέσεις, καὶ πρὸς τὴ γλωσσικὴ ἀναρχίαν, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς ἐκδηλώσεις, μιὰ ἀπὸ τίς μορφὰς τῶν ἀγωνιωδῶν ἀναζητήσεων γιὰ πληρέστερους αἰσθητικοὺς κόσμους. Δὲν εἶναι δηλαδὴ φαινόμενον ἐξωτερικὸ ἢ ἀκαταστασία ποὺ βασιλεύει στὰ κείμενα τῶν νέων λογοτεχνῶν. Νὰ ἐλέγ-

χομε, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξηγοῦμε. Καὶ ἡ μόνη πιθανὴ ἐξήγηση νομίζω πῶς βρίσκεται στὶς σκέψεις ποὺ προσπάθησαν, μὲ ὄσες σελίδες προηγήθηκαν, νὰ διαγράψουν τὴν ἐσωτερικὴ κρίση τοῦ Δημοτικισμοῦ.

Ἄς δοῦμε, ἀκόμα, μερικὲς ἀπροσδόκητες ἐξελίξεις λογοτεχνῶν μας, ποὺ ἄλλες ἀνήκουν στὴν προετοιμασίᾳ τῆς γλωσσικῆς μας ἀναρχίας κι' ἄλλες σὲ μιὰν ἀφανέστατη προσπάθειᾳ γιὰ τὴν ἐξουδετέρωσή της. Ἡ ἐξέλιξη, ἡ ἀναπροσαρμογὴ στὶς ἀνάγκες ποὺ παρουσιάζονται κι' ἐπιβάλλονται καθ' ἡμέραν, εἶναι, βέβαια, γνώρισμα δημοουργικοῦ ἀναβρασμοῦ καὶ ἀπαραίτητο στοιχεῖο γλωσσοπλαστικῆς ἐργασίας, ποὺ μὲ τὸ μόχθο τῆς καὶ μὲ τίς ἐπιτυχίες τῆς δείχνει κι' αὐτὴ πνευματικὴ εὐφορία καὶ τὴν ἀντοχὴ ἑνὸς γλωσσικοῦ ἢ αἰσθητικοῦ κινήματος στὸ χρόνο. Μὰ δείχνει τάχα ἐξέλιξη ἢ ἱκανοποίησις τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Βενιζέλου πάνω στὸ Θουκυδίδη, ἀπὸ τὴ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποίησε στὴν παράφρασή του; Δὲ χωράει συζήτηση, δὲ μένει ἀμφιβολία. Εἶναι καθαρὴ ἐρωτοτροπία μὲ τὴν καθαρεύουσα, εἶναι ἡ πρώτη ἀπιστία σὲ μιὰ παλιὰ καὶ ἔνδοξη ἀγάπη ποὺ ἔγινε πιὸ φανερὴ μὲ κάποιους διασταγμοὺς καὶ κάποιες γλωσσικὲς ὑποχωρήσεις σὲ κατοπινὰ κείμενα. Ὁ Ἰ. Κορδάτος, ποὺ διαπιστώνει κι' αὐτὸς στὸ βιβλίον του «Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς» κρίση τοῦ πρώτου καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀποδώσῃ στὴ νέα διαμόρφωσις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ στὴν ἀντίθεση ἀστικῆς τάξεως καὶ λαϊκῆς γλώσσας, στέκεται στὴν ἱκανοποίησις αὐτῆ τοῦ Παλαμᾶ, στὸ «θαυμασμό» του, καὶ κάνει τίς παρατηρήσεις του. Μὰ κι' ἀπ' ὁποιαδήποτε σκοπιὰ κι' ἂν δῆς αὐτὸ τὸ «θαυμασμό», θὰ τὸν σημειώσῃς ὡς ἕνα πρῶτο ρῆγμα στὴν παράταξιν. Καὶ θὰ πρέπει νὰ περιμενῆς περισσότερο ἀπὸ δέκα χρόνια — ἡ ἐντύπωσις τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴ μεταφραστικὴ ἐργασία τοῦ Βενιζέλου βρίσκεται στὴν «Κυριακὴ τοῦ Ἐλευθέρου Βήματος» τοῦ 1927 (ἀριθ. 4 καὶ 10), — γιὰ νὰ διώξῃς τίς ἀμφιβολίας σου καὶ νὰ τονώσῃς τὴν πίστη σου. Στὴν ἀρχή, θ' ἀπορήσῃς. Μόλις ὅμως προσέξῃς περισσότερο καὶ ζητήσῃς κι' ἐδῶ τίς βαθύτερες αἰτίες, θὰ ἔχῃς βασιμώτερη ἱκανοποίησις. Τρεῖς πεζογράφοι, ποὺ δὲ στάθηκαν ποτέ πρωτοπαλλήκαροι τοῦ Δημοτικισμοῦ, ποὺ οἱ δυὸ πρῶτοι μάλιστα ἔμειναν ἀρκετὰ χρόνια στὴν παράταξιν τῶν συντηρητικῶν καὶ δέχτηκαν βίαιες ἐπιθέσεις ἀπὸ τὰ στρατόπεδα τῶν ὀρθόδοξων, τῶν ψυχαραιστῶν, βγαίνουν τώρα φανατικοὶ δημοτικιστῆς, προπαγανδίζουσι μὲ τὸ ἔργον τους, ἐπιβάλλουσι μὲ τὸ κύρος τους τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Γραμματικῆς τοῦ Ψυχάρη. Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, ὁ Σπύρος Μελάς. Ὁ πρῶτος μὲ τὴν τολμηρὴν χρησιμοποίησιν τῆς δημοτικῆς στὸν ἐπίσημον ἀκαδημαϊκόν του

λόγον καὶ μὲ τὴ συστηματικὴν ἀρθρογραφίαν του, ὁ δεύτερος μὲ τὴν πειστικὴν ἐξήγησιν τῶν δικαιωμάτων τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, καὶ τὸν ἐπίμονον ἔλεγχον κάθε καθαρευουσιάνικης ἐπιδράσεως, ὁ τρίτος μὲ τὸ καθημερινὸν χρονογράφημά του, ποὺ καθὼς εἶναι γραμμένον στὴ δημοτικὴν κι' ἔχει ὅλη τὴ ζωντανίαν τῆς καὶ ὅλο τὸν παλμόν τῆς ἰδιοσυγκρασίας του, τῆς κάνει τὴν ὠφελιμώτερη ἐφαρμογὴ καὶ δημιουργεῖ, χωρὶς καταναγκασμὸν καὶ ἄμεση διδασκαλία, τοὺς καλύτερους καὶ διαρκέστερους φίλους τῆς. Καὶ οἱ τρεῖς συμπληρῶνουν τὸ γλωσσικὸν ἀγῶνα τους καὶ τὸν στηρίζουσι μὲ τὴν λογοτεχνικὴν ἐργασίαν τους, μὲ τὰ βιβλία τους μὲ τὰ θεατρικὰ τους ἔργα, ποὺ ἔχουσι ὑποδειγματικὴν γλωσσικὴν μορφήν. Τί σημαίνει αὐτό; Εἶναι πικρὴ καὶ ἀργοπορημένη μετάνοια; Δὲν πιστεύω. Ὁ ἀληθινὸς λογοτέχνης καθ' ἡμέραν ἀνανεώνεται, ξεκαρφώνεται ἀπὸ τὸ χτέος καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ αὐριον, νέος κι' ἔτοιμος ν' ἀνανεωθῇ ἀκόμα περισσότερο. Ἄλλωστε, γιὰ νὰ μετανοοῦν ὁ Ξενόπουλος, ὁ Παπαντωνίου, ὁ Μελάς; Ἐγραψαν καὶ τὴν καθαρεύουσαν, ἀλλ' ἀπὸ τὰ νιάτα τους ἔδωσαν τὴν προτίμησίν τους στὴ δημοτικὴν. Μήπως εἶναι συγκομιδὴ ὀριμου καρποῦ; Μὰ ὁ καρπὸς αὐτὸς ποὺ ἄλλοῦ ὀρίμασε παρά στὶς σελίδες τῶν καλῶν βιβλίων τῆς δημοτικῆς, καὶ προπάντων στὶς σελίδες τῶν καλῶν πεζογραφημάτων, ποὺ ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ δὲν ἀνήκουσι σὲ ἄλλους ἀπὸ τοὺς τρεῖς πεζογράφους ποὺ προπαγανδίζουσι σήμερα μὲ τὸν πιὸ θετικόν τρόπο τὴν δημοτικὴν. Τί μπορεῖ, λοιπόν, νὰ εἶναι ὁ ὠραῖος φανατισμὸς τους; Κάτι βαθύτερον, κάτι οὐσιαστικώτερον: τὸ ἐσωτερικὸν καταστάλαγμα τοῦ ἔργου τους ποὺ ζητοῦσε τὴν ἐκδήλωσίν του. Καὶ τὴ βρῆκε μὲ τὴ γλωσσικὴν συνέπειαν στὴ μορφήν καὶ μὲ τὴν πειθαρχίαν στὴν ἔκφρασιν. Γυρίζουσι δηλαδὴ πάλιν στὴν ἐσωτερικὴν κρίσιν τοῦ Δημοτικισμοῦ. Καὶ βλέπουσι πῶς ὅπου δὲν ὑπάρχει αὐτὴ, δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη, ἡ ἐξωτερικὴ.

Θαρῶ, λοιπόν, πῶς δὲ χρειάζονται περισσότερες διαπιστώσεις γιὰ νὰ φανῇ ποιοὶ πρέπει νὰ εἶναι οἱ δρόμοι ποὺ ὀφείλει ν' ἀκολουθήσῃ ὁ Δημοτικισμὸς γιὰ νὰ μείνῃ ἀνανεωμένον καὶ ζωντανὸν ἰδανικὸν ἔπειτ' ἀπὸ τὴν πρώτην τροχίαν τῶν πενήντα τοῦ χρόνων καὶ παράπλευρα στὶς σημερινὰς πνευματικὰς κι' αἰσθητικὰς ἀπαιτήσεις. Ἐξηγήσαμε τὴν ἀνάγκην τῆς στροφῆς πρὸς τὸν ποιητικὸν Λόγον καὶ τὴν ἠθικὴν, τὴν ἐσωτερικὴν ἐλευθερίαν. Παράλληλῃ, νομίζω, πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ γλωσσοπλαστικὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἐξουδετερωθῇ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ κρίσις τοῦ Δημοτικισμοῦ. Ὁ Ροῖδης, στὸν πρόλογον τῶν «Εἰδώλων», ἐπιμένει στὴν ὀρθὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ἐνέργεια, ὅτι «περὶ οὐδεμιᾶς (γλώσσης) δύναμει θὰ νὰ εἰπωμεν ὅτι ἐδημιουργήθη, ἀλλ'

«δτι ἐφ' ὅσον ζῆ δημιουργεῖται ὑπὸ τῶν λαλούντων αὐτὴν». Ἡ δική μας ἐπιμονὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη. Δὲν ὑπάρχει λογοτέχνης καὶ δὲν ὑπάρχει λογοτεχνία ποὺ νὰ στέκεται μακριὰ ἀπὸ τὴ δημιουργία νέων λέξεων καὶ νέων φράσεων. Καὶ δὲν ὑπάρχει φραγμὸς καὶ ὀριμότητα ποὺ νὰ ἐμποδίζουν τὴν προσπάθεια αὐτή. Ἄς μὴν ἀναζητοῦμε ἀμφίβολα παραδείγματα. Φτάνει νὰ σταθοῦμε στὴ σημερινὴ γαλλικὴ λογοτεχνία, δηλαδή στὴ λογοτεχνία ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή της μιὰ γλῶσσα ποὺ νομίζεις πὼς δὲν μπορεῖ πιά νὰ ὑπάρχη γι' αὐτὴν καμμιά ἐξέλιξη, φτάνει νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ θαυμαστὴ τελειότητά της, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν ἐμποδιστοῦμε ἀπ' αὐτὴν στὴν ἔρευνά μας, γιὰ νὰ πάρουμε τὸ δίδαγμα ποὺ μᾶς χρειάζεται. Ἡ τελειότητα αὐτὴ ζῆ καὶ ἀκτινοβολεῖ, ἀλλὰ καὶ κυκλώνεται ἀπὸ ἀδιάκοπη γλωσσοπλαστικὴ προσπάθεια ποὺ δὲν τὴν ἀφίνει πίσω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ της. Κάθε μορφωμένος Γάλλος ξέρει καλὰ τὴ γλῶσσα τοῦ. Ἀλλὰ καὶ κάθε ἀξιόλογος Γάλλος λογοτέχνης ξέρει πὼς ἔχει ἀπαράγραπτη ὑποχρέωση νὰ εἶναι γλωσσοπλάστης. Τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ καιρὸς εἶναι νὰ τὴν αἰστανθῆ κι' ὁ λογοτέχνης, ποὺ ἔχει στὰ χέρια του καὶ γιὰ τίς ἀνάγκες του μιὰ γλῶσ-

σα σὰν τὴ δική μας, ποὺ δὲν παιδεύτηκε ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴν ἰδιοτροπία. Καιρὸς εἶναι ὁ ποιητὴς κι' ὁ πεζογράφος μας νὰ γίνῃ γλωσσοπλάστης, ἐφευρέτης λέξεων καὶ μάγος στὴν ἐπιβολὴ τους, στὴν καθιέρωσή τους. Ἀπὸ τὸ Δημοτικισμὸ δὲν ἔλειψαν, ὅπως εἶπαμε, οἱ γλωσσοπλάστες. Ἀλλὰ ὁ σημερινὸς Δημοτικισμὸς θέλει τοὺς δικούς του γλωσσοπλάστες, αὐτοὺς ποὺ θὰ δείξουν πὼς ἡ γλῶσσα εἶναι ἀδιάκοπη ἐνέργεια κάτω ἀπὸ τὸ μαστίγιο τῆς πιὸ ἐρεθισμένης αἰσθητικῆς μανίας. Ὁ Δημοτικισμὸς ποὺ, μ' ὅλες τίς μεγάλες ἐπιδιώξεις του καὶ τίς γνωστὲς πραγματοποιήσεις του, στάθηκε γλωσσικὸ ἰδανικό, ἄς γίνῃ τώρα κήρυγμα ἐπιστροφῆς στὸν ποιητικὸ Λόγο καὶ ἀφετηρία αἰσθητικῆς ἀγωγῆς. Ἀπὸ κεῖ θὰ ξεκινήσῃ καὶ γιὰ τὴν τελικὴ νίκη, αὐτὴν ποὺ θὰ ὀδηγήσῃ τὴ δημοτικὴ, χωρὶς συμβατικότητες, χωρὶς τόνους καὶ πνεύματα, ἀπλὴ κι' ἐπιβλητικὴ, ὡς τὸ Πανεπιστήμιο κι' ὡς τὸν Ἄμβωνα. Μὰ στὴ νίκη αὐτὴ θὰ φτάσῃ ὁ Δημοτικισμὸς μόνο ὅταν περάσῃ πέρα ἀπὸ τὴ διπλὴ κόλαση τῶν ἐσωτερικῶν ἀναζητήσεων καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἀναρχίας. Ἡ κοινὴ συνείδηση τὸν περιμένει. Ἀλλὰ ἀγνόν, ἀδιαίρετο, δύναμη δημιουργικὴ καὶ ὄχι αἶρεση φιλολογικῆ.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΝΟΣΤΑΛΓΟΙ

Τοῦ παλιοῦ μας καιροῦ ὄνειροσκόποι
— ρωμαντικά, ξεχασμένα βιβλία —
ὅπου μνήματα κι' ἔρημοι τόποι
ζητιανεύουμε λίγη φιλία.
Ξένα, γύρω, πουλιά, κάμποι, ἀνθρώποι
κι' ἡ καρδιά μας τραγικὴ ἀμφιβολία,
ποὺ τὴν πέρνουν οἱ Ἀμλέτοι κατόπι,
μιὰ χαμένη πάντα κλαίει Ὀφηλία.
Νοσταλγοὶ... καὶ τὰ βράδια μονάχοι,
τραγουδώντας παλιὲς καντσονέττες,
στῆς Ἀγάπης κινᾶμε τὴ μάχη
καὶ μὲ κάποιες Ἀνθοῦλες κι' Ἀννέτες,
στά φτωχὰ τριγυρνώντας σοκάκια,
στῆς γαζίας μεθοῦμε τ' ἀνθάκια.

ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΜΑΡΚΙΝΑΣ

